

Јован БОЖОВИЋ

НЕКЕ СУГЕСТИЈЕ У ВЕЗИ СА ПИСАЊЕМ О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Обрада историје Ослободилачког рата и Народне револуције претставља веома замашан посао, и веома одговоран задатак. Наша борба одвијала се под специфичним условима и околностима. Њено тумачење и обрада заслужују посебно мјесто у проучавању историје наших народа.

Посљедњих година учињен је веома крупан корак у прикупљању и сређивању историске грађе из наше борбе. Велики напор учиниле су у овом правцу војне едиције и војноисториске институције, у првом реду Војни историски институт ЈНА. Крупне резултате у сакупљању материјала постигао је и Историски архив ЦК СКЈ и историски архиви републичких централних комитета. Врло замашан посао обавља се посљедњих неколико година, откако је организовано систематско сакупљање и сређивање хроника, записа и успомена. Акција прикупљања развила се на широком плану. Историском архиву ЦК СКЈ стигло је на десетине хиљада куцаних страница таквог материјала. У исто вријеме знатан број другова учесника у рату издао је своје дневнике, записе, сјећања, хронике итд., па је досада изишло и неколико успјелих романа и збирки приповједака које обрађују поједине теме из Ослободилачког рата. Све то претставља доста богат мозаик грађе, који донекле омогућује да се сагледа сва величина наше борбе, да се упознају наши потхвати и напори, жртве и одрицања наших народа, улога и значај Комунистичке партије Југославије у току рата итд.

Ипак, и поред онога што је досада урађено, још и данас — тринаест година послје свршетка Ослободилачког рата и Народне револуције народа Југославије — поставља се питање: да ли је учињено довољно на обради, или боље речено на припремама за обраду овог најзначајнијег периода наше историје?

Одговор, по мом мишљењу, не би могао да нас задовољи. Јер, оно чиме данас располажемо као писаном ријечју ни издалека није довољно да да потпуно цјеловиту, заокругљену слику наше Народноослободилачке борбе. Овдје у првом реду мислим на садржајну страну наше борбе, ону страну која не подарзумијева само војничке оквире и елементе те борбе, него је била ис-

пуњена детаљима, сликама, свакодневним животом јединица и народа; ону страну која је била испуњена свим нашим напорима, стремљењима и потхватима у току рата. Мислим, дакле, на оно што се често погрешно назива „детаљима“, на подвиге појединаца или јединица, на одрицање, страдања, личне жеље, тежње или доживљаје, сусрете са људима, радост и тугу појединаца, унутрашње сукобе и искушења кроз која су често пролазили не само појединци него и читаве јединице и крајеви.

Једном ријечју, још смо далеко од тврђења да смо искористили оне огромне резерве података, сјећања и запажања које сви ми; учесници борбе, носимо у себи. Те резерве, нема сумње, живе у сјећању стотина хиљада бораца наше Револуције, али су још незабиљежене. Данас, кад читам оно што је досада написано (овдје не мислим на чисто војно-историски материјал који се заснива на документима и сигурним подацима), често себи постављам питање: да ли је то оно право, да ли је кроз то изречена, снимљена с у ш т и н а наше борбе? Вјерујем да овакво питање постављају себи и многи други учесници у борби. Из тога, логично, извире друго питање: ако је тачна констатација да много тога још није забиљежено, да је према досадашњем материјалу слика о нашој борби штура и непотпуна, шта онда треба урадити? Покушају да на ово питање дам одговор, без претензија да такво рјешење сматрам јединим. Ипак, увјерен сам да ће многи учесник у Народноослободилачкој борби наћи у овим редовима идеја и потстрека како би из заборават отргао тако драгоцјену материју која сада лежи „закопана“ у свима нама.

Непосредан повод за писање ових редова било је моје искуство из обраде грађе из наше борбе. Неколико година био сам у Првој пролетерској бригади. Неке догађаје и појаве сам биљежио, неке само памтио. Када сам, недавно, одлучио да радим на сређивању својих забиљежака и записа, преда мном је искрсло питање: шта истаћи, о чему писати да би се дао пресјек живота, рада и борби јединице којој сам припадао?

Почело је са припремама за устанак у цијелој Југославији. Од самог почетка тих припрема ређају се догађаји, сукоби, акције, радости, туге, одмотава се огромно клупко живота у тој гигантској борби, преплићу се збивања, кључа један нови свијет. . . Гледао сам борце како први пут полазе у борбу, сиромашне сељачке који су свој посљедњи залагај одвајали од уста да би га дали својој војсци, друге који су нас сретали са страхом или мржњом; гледао сам како мирно становништво гине у хаосу пожара изазваног непријатељским бомбама, борце који су гинули са пјесмом на уснама, или са изразом изненадног страха на лицу, са болним грчем од самртничких мука. А те исте борце гледао сам и кад су ступали у наше редове како стидљиви, неупућени у војничке вјештине, са неким осјећањем страха или неизвјесности прилазе старијим друговима. Посматрао сам „новаче“ кад су полазили у

прву борбу, док смо их ми учили како да се крећу, или како су се од нас, старијих, учили како да мрзе непријатеља и да политички дјелују међу народом. Онда, у току борбе, њи мени и свима нама све је то изгледало некако сасвим природно, нормално, као да је долазило само од себе, или је било одређено неким писаним или неписаним законом који је наметала сурова борба на живот и смрт. Уствари, сва та збивања, сав тај живот у борби и ван ње одвијали су се организовано, били су резултат једне смишљене политике, чији је носилац била наша Партија.

И данас, након толико година од свршетка рата, ми смо у стању да сагледамо сву величину те политике, сав замах и снагу борбе која је била уствари њен резултат.

Тражећи начина како да приступим обради материјала ја сам се зауставио баш на тим свакодневним збивањима, на том унутрашњем животу, на пресеку саме суштине наше борбе. И, чини ми се, нашао сам добар пут. Овај мој закључак потврдила је и прослава Сутјеске. У току дана прославе сви смо били свјedoци огромног унутрашњег богатства из живота и борби наших јединица, које у својим сјећањима носе учесници у Народноослободилачкој борби и Револуцији.

Ипак, сматрам да није довољно само констатовати да нијесмо учинили колико смо могли. Такође нам много не користи ни закључак да се много тога може написати. Једини начин да се тај огромни материјал отргне од заборава јесте да се још шире, још систематскије приђе читавом послу. Зато ћу, на низу примјера које ћу без нарочитог избора изнијети у овом чланку, указати само на неке, али веома широке могућности. Кроз те примјере желио бих да потсетим учеснике у рату на онај огромни мозаик који чини унутрашњи пресјек наше борбе, ону страну питања која досада није ни издалека захваћена и, тако да кажем, снимљена. И сам сам се дуго одлучивао да ли да пишем. Често сам себи постављао питање шта ће рећи други учесници о ономе што знају а о чему ја пишем онако како сам то видио или забиљежио. Можда ћу заборавити неки детаљ који је за другога важан, и томе слично. . . И док сам имао такво схватање, остајао сам пасиван. Међутим, кад сам се ипак одлучио да радим, дошао сам до закључка да то није нимало сложен посао. Довољно је да учесник према сјећању или биљешкама пренесе на хартију поједина збивања из борби, живота, рада јединице у којој се налазио, из средине у којој је боравио, из контакта које је имао, па да пред нама одједном искрсне један огроман свијет. Прилог сваког појединца уствари претставља само скроман допринос за попуна грађе. Али ипак и тај скромни прилог може да освијетли ово или оно питање, овај или онај догађај — често кудикамо јасније него читави чланци сувопарно написани. Зато ћу ја и на примјерима покушати да ово своје тврђење докажем и да, у исто вријеме, истакнем шта све, по мом мишљењу, треба отргнути од заборава да

би се, кроз учешће свих нас у том замашном послу, добила стварна претстава о величини и љепоти наше борбе.

Наш човјек, борац на фронту или у позадини, под окупацијом или у ратном заробљеништву, борио се свјесно. За своју борбу, за жртве које је подносио, он није тражио награду. Ту награду видио је он у перспективи саме борбе, у коначној побједи и остварењу циљева за које се борио. Али је човјек, и кад је био борац са пушком у руци, био и остао људско биће. Он је и тада, кад је уствари био само један мали завртањ у огромној свјесној маси — армији, волио да се види, да буде запажен, да искаже шта га тишти или радује, да му се на овај или онај начин призна напор или успјех који је постигао. Једном ријечју: човјек — борац био је и у рату човјек са свим оним особинама којима се одликује једно свјесно људско биће. Да ово илуструјем, навешћу само један примјер. У току 1944 године у Првој пролетерској издавали смо један лист, који је излазио сваких седам дана. Лист је, углавном, објављивао дописе бораца из јединица. Већ после једног броја добили смо толико рукописа, често написаних руком која је тек била научила да повезује слова, да смо могли лист издавати сваког дана. У тим дописима говорило се о биткама, о људима, о доживљајима бораца, о шалама међу њима, о разговорима са народом, о свему ономе што је борац-човјек доживљавао. Претворено у цјелину, то је претстављало пресјек живота, рада и стремљења јединице из које је долазило. Ускоро се сваки борац могао наћи на страницама листа или као јунак битке, или конференције, или шале. Имали смо обавјештења да се сваки број у јединицама очекивао са великим нестрпљењем. Наравно, у листу смо могли да објавимо само један мали дио рукописа које смо примали. Познато ми је да је велики број тадашњих сарадника нашег „Малог ратног недјељника“ још жив. Многи од њих могу, вјероватно, да и данас са истом лакоћом евоцирају догађаје о којима су онда писали, догађаје у којима је у првом плану борац-човјек. . .

Био је већ фебруар 1942 године. Четници, који су били побјегли под скут Италијана, у Подгорицу, вршили су, заједно са фашистима, притисак на околна насеља, а посебно на Шипере, који су у оно вријеме претстављали дио слободне територије у Црној Гори.

Даноноћно је артиљерија тукла по селима, рушила куће, убијала сељаке на њивама, жене и дјецу на кућним праговима. Између нас и Италијана водио се неке врсте позициони рат. Међутим у позадини, иза границе фронта, живот се одвијао као у каковом великом логору. Радио је општински Народноослободилачки одбор, вршено је прикупљање хране, одјеће за војску. Свако је имао свој задатак. Читав народ био је на ногама, сви су били дјелић у једној организованој, чврстој армији. Међутим, било је појединих сељака које је сав тај живот, та непрекидна напетост и

борба била заморила. На једном састанку у Церовицама разговарало се о даљим мјерама потребним за јачање нашег фронта, јер су тих дана испади непријатеља били све чешћи. Они који су се заморили и били колебљиви предлагали су да се живот некако „нормализује“, да се успостави веза са градом, да се почне са одласком у Подгорицу и да се тамо продају сељачки производи. Све под паролом да је и Италијанима стало до мира и добрих односа са народом. . . Тада је устао један између присутних и рекао повишеним гласом:

— Ма слушајте, људи! Ви никако нећете да схватите да смо ми објавили рат великој Хитлеровој и Мусолинијевој сили. Јесте ли свјесни тога? Ако јесте, а то је већ готова ствар, онда морате бит' спремни и на најгоре. Образ не бих продао ни за шта на свијету. . .

Онај други није више проговорио ни ријечи. Састанак народа је завршен уз једнодушне одлуке о даљим мјерама.

Наше команданте и командире, уопште наше руководиоце, сви смо ми мање-више добро познавали. Они су, као и сви ми, носили борбу на својим плећима, израсли кроз њу. Ликове многих од тих људи, па и обичних бораца, наших другова, носимо још и данас у живом сјећању. О неким од њих, углавном о мртвима, писано је, али ни издалека не довољно. Имало би још много да се пише о тим ликовима, који треба да остану као свијетао примјер, насликан и оживљен, за генерације које нашу борбу нијесу непосредно доживјеле. Јер баш то, ти ликови наших руководилаца и бораца, чини један од најљепших дијелова огромног мозаика који називамо историјом наше Револуције. Навешћу један примјер.

Послије пробоја италијанских снага на Тријепчу, крајем јула 1941 године, руководство, са готово читавим народом из Пипера и са оружаним снагама које су се бориле на овом сектору, повлачило се уз Лазине ка Горњој Стијени. Фашисти су већ били потисли наше дијелове са Казновице и почели да пале куће у Церовицама. Док смо се пењали уз стрмину, једна жена из збјега гласно је нарицала, клела кога је стигла. Један од ондашњих истакнутих руководилаца пришао је свом најближем сараднику и почео да говори како је незгодно што је народ пошао без ичега и како се панично повлачи, те би нешто требало предузети, итд. . . Друг је ћутао. Али овај није престајао. На крају је онај други, онако задихан, одговорио:

— Е, мој друже! Кажеш: паника, куку итд. А шта би само рекли и како би клели кад би знали колико ће све ово трајати. Морамо се на све ово навићи, и притом стрпљиво убјеђивати и мобилисати људе. Ја вјерујем у свијест ових људи, иако сад личе на гомилу.

Те ријечи, мирно али енергично изговорене, нијесу дозвољавале коментара. Али су нас, који смо их слушали, умиривале,

давале нам нову снагу. А онај који је учинио примједбу поку-њио се и наставио да се пење, док је жена и даље нарицала. Негдје ниже нас чуо се дјечји плач. Борба је била отпочела, није се могло стати на пола пута. Командант је то знао и осјећао. И зато је био тако одлучан.

Истог тог руководиоца, који се тада показао тако хладнокрван и енергичан, видио сам нешто касније као команданта како стоји замишљен и сјетан поред једног обојелог друга из Зетског одреда, за вријеме нашег боравка на Винићким Планинама, у прољеће 1942. Друг, комесар чете, лежао је у колиби, у високој температури, скоро без свијести. Љекара са нама није било. Командант је чуо да је друг болестан, дошао да га обиђе, опипао му пулс, набрао обрве, питао другове који су били поред њега да ли имају какве лијекове и како стоје са храном. Јер, на Винићким Планинама хранили смо се тих дана искључиво кромпиром. На крају, прије него је пошао, извадио је из џепа доламице једну италијанску конзерву и некако стидљиво је ставио на кревет поред болесника.

— Ево ово, па му подгријте. . .

И изишао је, као да му је било тешко што овом борцу, којега је лично познавао, не може на неки начин помоћи. . . Иако одлучан кад је требало, био је он човјек који је осјећао за друга и борца. Те двије стране једног лика чиниле су нераздвојну цјелину, која је, само тако компонована, била стварна слика једног руководиоца. Послије битке на Ситници, новембра 1942, када смо имали велики број мртвих, гледао сам како командант и комесар Прве пролетерске дивизије, прекаљени борци и руководиоци, плачу приликом рапортирања команданта бригаде Љекића о губицима Прве пролетерске. И тада сам се питао: да ли ће ово, овај велики детаљ из наше борбе, бити једног дана забиљежен, хоће ли ући у саставни дио приче о великој епопеји наших народа? А то, и поред толико нас живих учесника те битке, још није забиљежено. . .

Приликом повратка Прве пролетерске бригаде из средње Босне, у вријеме Четврте непријатељске офанзиве, комесар наше чете био је један старији друг, исто тако и старији комуниста. И као комесар и као комуниста био је ортодоксан, тако да је његов став понекад прелазио у крутост или цјепидлачење. На Узломцу, гдје смо се одмарали од напорног марша од Врбаса, није било хране. Управо, интендатура још није била стигла; требало је најмање неколико сати да би вечера била готова. А ми смо били гладни. Наједном је кроз шћуму у којој смо се налазили наишао чопор свиња. Нијесмо знали коме припадају. Али нам није било тешко да „закључимо“, пошто се доље налазила Јошавка, чувено четничко упориште, да свиње припадају Јошавчанима. . . Уосталом, такав закључак нам је у том тренутку и одговарао. Убили смо из машинке једну од тих свиња, јер смо претходно

донијели „свечану“ одлуку да је „конфискујемо“. Комесар није био у чети. Док је он стигао свињче је већ било исјечено на комаде, који су се пекли. Када је комесар стигао и видио шта смо урадили, био је изван себе. Назвао нас је разбојницима, дивљацима, пљачкашима народне имовине и сличним. Док је он, сав црвен, псовао, један борац се осмјелио и понудио му једно овеће парче испеченог меса, са којег је капала маст. Тада сам, према отсјају ватре, ухватио комесаров поглед. Очима се био грчевито ухватио за то масно парче свињетине. Глад га је гонила да пружи руку. Али је осјећање одговорности од њега тражило да не попусти. Свијест је — побиједила глад! Одбио је да узме понуђени комад, али више није проговорио ни једну једину ријеч и удаљио се. Чини ми се да ова слика, ако се вјерно оживи, говори много више о свијести и снази, о лику једног руководиоца, него безброј написа који то онако суво, са неколико уобичајених фраза кажу. Узгред да напоменем: сви ми који смо направили ову грешку били смо чланови Партије.

У зиму 1941/42 почело се међу нама говорити о „преласку на другу етапу“. Нема сумње да ће историја наше Партије и Револуције оцијенити ту појаву као скретање улијево, и то у тренутку када смо се борили да око себе окупимо најшире народне масе за борбу против окупатора. Ипак мислим да би био гријех видјети у томе само негативну страну питања. Наиме, међу нама комунистима, и међу људима који су били чвршће везани за Партију, још тада се осјећала спремност да се иде даље, да се наша борба не заврши само ослобођењем од окупатора. И сама чињеница да је код наших кадрова постојала спремност да у тој борби иду до краја, да се не заустављају на пола пута, претставља веома значајан фактор. Заборавити на ове моменте било би, по мом мишљењу, и неправилно и неправедно. Но, да би и ти моменти добили своје мјесто треба их забиљежити и дословно и тачно претставити.

Неколико ријечи о акцији једног вода Прве пролетерске бригаде. О акцији овог вода постоје неки оскудни подаци у архиви једне наше војне едиције. У тим подацима забиљежено је да је у данима Четврте непријатељске офанзиве, у јеку жестоке борбе која је вођена за спасавање наших рањеника код Прозора, један вод Прве пролетерске бригаде одиграо значајну улогу. Записано је само то да је тај вод напао Нијемце у бок, да је изазвао панику, да је то помогло повлачењу јаким њемачких снага које су покушавале да се домогну Макљена. Који је то вод био, када и како се то одиграло, о томе нема података. Нема сумње да у констелацији свих борби које су тих дана вођене улога једног вода није могла имати пресудан значај. Ипак, гледано са чисто историског становишта, било је добро да се та запажена акција на неки начин забиљежи. Међутим, нико од учесника у тој борби то до данас није учинио, иако има неколико нас преживјелих

који смо у тој акцији непосредно учествовали, и мада су живи и неки тадашњи чланови штаба II батаљона Прве пролетерске. Јер, акцију о којој је ријеч извео је I вод I чете II црногорског батаљона Прве пролетерске бригаде. Почетком марта 1943 неколико батаљона Прве пролетерске бригаде, по наређењу Врховног штаба, зашло је за леђа њемачкој формацији која је покушавала да се од Бугојна пробије према Прозору. Када су наше снаге, последице успјешно одбијених напада које су вршили Нијемци на Макљен и Вилића Гумно, прешле у противнапад и почеле да потискују Нијемце, наш вод је 5 марта добио задатак да се изнад Бистрице, гдје се батаљон налазио, спусти ка Врбасу и са погодног мјеста изврши напад на Нијемце који су се налазили с друге стране Врбаса. Био је то прилично велик ризик, јер смо морали да се спустимо ниско, скоро да уђемо у непријатељски распоред, јер нам је Горњи Вакуф, који је тога дана био у рукама Нијемаца, остао готово за леђима. Напад нашег вода из непосредне близине Нијемце је заиста изненадио. Може се слободно рећи да је изазвао панику међу оним дијеловима који су се налазили непосредно преко Врбаса. Гледали смо читаве колоне како у паничном бјекству јуре према Грачаници. Био је то 5 март 1943, када су и наше снаге са правца Прозора — IV црногорска, II пролетерска, III крајишка — прешле у офанзиву. Није потребно да се нарочито истиче колико је таквих и сличних акција било у току наше борбе. Нијесу се тим акцијама рјешавали основни тактички задаци, али је чињеница да су често мање јединице, водови или чете, играле веома значајне улоге, које досада нијесу довољно истакнуте, јер учесници у тим акцијама, иако их се радо сјећају, обично теже прилазе писању и биљежењу тих важних догађаја, који ће, у то не сумњам, и за историчаре имати веома велику важност. А ми, учесници у тим и сличним борбама, дужни смо да помогнемо историчарима и да такве акције извучемо из заборавља.

Још са првим данима наше борбе почели смо и да се шалимо, и да грдимо један другог, и да се критикујемо. Било је понекад суза и туговања, носила нас је радост успјеха или су нас заокупљале бриге за најближима, живјеле су у нама и наде и сумње. Ако говоримо о борби, кретању и животу неке јединице, а не направимо пресјек живота, оног свакидашњег, онда нијесмо све урадили. Разумљиво, све то не може да учини један човјек. Али хиљаде, десетине хиљада — могу. Сваки од нас сјећа се појединих битака најчешће по детаљима који су у том тренутку за нас били карактеристични. Ја се, на примјер, битке на Иван-Седлу, коју је Прва пролетерска водила од 17 до 23 фебруара 1943 године, сјећам прије свега по „штучама“ које су нам, можда због наше неопрезности, нанијеле велике губитке. Непосредно после заузимања Иван-Седла, које је бранио усташки батаљон — Павелићева жељезничка бојна — били смо толико уморни и поспани да нијесмо хтјели да напустимо жандармериску касарну у којој

смо се били смјестили послје обилатог obroка. Комесар чете, који је био немоћан, морао је да апелује на нашу свијест, јер смо били толико уморни да нам се није никако излазило напоље, на снијег и влажну земљу. А комесар је био у праву, јер су Нијемци већ увелико бомбардовали наше положаје, па је пријетила, сасвим разумљиво, опасност да и касарну туку... Друго, сјећам се наших наивних жеља и тумачења око отварања фамозног Другог фронта. Трећег дана борби за Иван-Седло, када су Нијемци већ били кренули са јаким снагама од Сарајева, осматрачи су примијетили велику ескадрилу њемачких „штука“. Набројали су их тринаест. Штуке су се у формацији кретале од Зеџ-Планине, преко Острошца, према Прењу. И неко је једноставно извео закључак: мора бити да су се Савезници искрцали на Јадрану, значи отворен је Други фронт, и Нијемци сада иду да интервенишу. Ми смо сви прижељкивали отварање Другог фронта и није нам, са том жељом, било тешко да можда и прихватимо ту претпоставку. Наравно, све је то било праћено посебним изразом радости и среће. Али се радост ускоро претворила у жалост: штучке, које смо ми већ били упутили на мостобран негдје на Јадрану, биле су упућене нама, на Иван-Седло. Десетак минута касније доживјели смо једно од најтежих бомбардовања у току рата. Али и то бомбардовање, и та наша наивна прижељкивања и констатације, треба забиљежити као дио историје живота, схватања и тежњи међу нама...

Или, на примјер, Главатичево. Пobjеда над четницима Баја Станишића на Тjемену, Липети и Дjевојачком Куку, 18 марта 1943, рjешавала је један од крупних задатака наше групације која се, послје форсирања Неретве, пробијала према Дрини. Имао сам забиљешке о читавој борби. Али ја носим у живом сјећању и неколико упечатљивих, незаборавних слика које, иако су само исјечци, дају живу претставу о карактеру те борбе и о четничком Зетском одреду. То је, на примјер, сјећање на заробљеног сељака из Пjешиваца, који се тада звао четник, а који је, као и сва његова заробљена сабраћа, имао на леђима велики италијански ранац. Кад смо му ранац одузели и истресли, могли смо, бар дjелимично, да добијемо претставу о „снази“ и моралној биједи Бајове војске, с којом је хтио да пролетерске јединице „сатjера“ у Неретву. Било је ту брусева за косе, водијера, чекића, ланаца, чак је и сацајак био угурао унутра. Све је то овај несрећник, вjероватно са знањем свога команданта, био опљачкао по Херцеговини. То је говорило не само о психи и лику тога човjека већ и о читавој политици, или ако хоћете о моралној бази четничког покрета у Црној Гори. Зато за мене ове слике, оживљене писаном ријечју, могу често да кажу много више него читави чланци о моралној биједи четника...

Док смо водили битку са четницима изнад Главатичева, наишли смо на једно платно у облику правоугаоника. С једне стра-

не било је бијело а с друге црвено. Четници су нам објаснили да то служи као знак распознавања за италијанске пилоте. Тим платном смо се у току дана и ми послужили да бисмо прво избјегли бомбардовање „Савоја“, а касније да нам баце и нешто хране и муниције која је била намијењена њиховим или четничким јединицама. Огромна руља четника ваљала се преко Честоља ка шуми, у правцу Невесиња. Док су „Савоје“ надлијетале положаје, ми смо се у колони упутили за њима, не бисмо ли их негдје пресјекли. По снијегу, колона Првог батаљона видјела се из авиона као на длану. Међутим, италијански пилоти, који су свакако примјетили сигнално платно и видјели како се колона мирно креће, нијесу могли вјеровати да смо то ми. Ипак, командант I батаљона Прве пролетерске није био сигуран да је то довољно, па је од заробљених четника тражио обавјештење шта четници раде у тим случајевима. Четници су му објаснили да четнички команданти често машу капутима. И тада је пролетерски командант скинуо свој кожни капут и онако у маршу махао њиме док се није уморио... Италијански пилоти били су, ваљда, задовољни... Колико је у току наше борбе било оваквих случајева коришћења непријатељских сигнала или служења лукавством! А колико је до данас мало тога забиљежено!

Или о нашем односу према народу и о односу народа према нама. Како је понегдје народ потпадао под утицај непријатељске пропаганде, како смо ми својим радом то неповјерење разбијали, могли смо често да видимо и осјетимо. Када су у децембру 1942 године батаљони Прве пролетерске бригаде ушли у средњу Босну, народ је, заплашен четничким и усташким причама о нама, бјежао из својих кућа и склањао се по шумама. Али то су били само први тренуци, док смо тек наилазили. Ти мирни сељаци били су везани за своје домове, било им је тешко да напусте огњишта. Ипак, мислили су, ваљда неће бити све као што се прича... Зато су из прикрајка, иза жбуња покривеног снијегом, посматрали како поступамо са оно неколико стараца и старица који су се били задржали у својим домовима. А ми смо овима пружали руке, упуштали се са њима у разговор, били у објашњавањима врло стрпљиви, наговарали их да зову своје укућане како се жене и дјеца не би смрзавали по шумама. И народ би ускоро почео да се враћа кућама, а послје неколико часова боравка пролетера међу њима, сељаци би, пријатно изненађени нашим држањем, сами доносили све што су имали да нас почасте и нахране. Били су то дирљиви призови. Ми смо били мирни, упорни у објашњавању наших циљева, свјесни да је непријатељска пропаганда морала да остави трага на те људе. Неколико дана касније, када смо у зору стигли у једно село близу Прњавора, сељаци, онако изненађени, разбјежали су се по шумарцима око села. Требало је да прође читав сат док су први мушкарци почели да се враћају својим кућама. Сједјели смо на неким гредама испред једне куће

усред села и разговарали са оних неколико стараца које смо били затекли у кућама. Један сељак средњих година појавио се из неког жбуња и бојажљиво приступао чети. Кад се приближио, стао је мирно и запитао гдје се налази командир. Показали смо му руком на командира. Он је учинио неколико корака и стао испред њега. А онда је рекао:

— Убијте ме, партизани! Ја сам био четнички одборник. . . Додуше, додао је, натјерали су ме, хтјели су да им скупљам храну. Али сам крив, нема ту шта!

Командир се насмијао, устао и пружио му руку. Насмијали смо се и ми остали, а уствари нам је било жао тог човјека, који је, вјероватно, мислио да лебди између живота и смрти. Кад му је речено да га нећемо ни такнути, да ми њега схватамо, стајао је као ошамућен. Нешто је „кувао“ у својој глави. Видјело се да се у њему, наочиглед свих нас, одвија нека борба, да се врши неки прелом. Наједном се ударио руком по челу и викнуо:

— Будала ја, кога послушах!

Ускоро нам је објаснио шта је тиме хтио да каже. Повјеровао је четницима кад су му рекли да ми уништавамо све на шта наиђемо. И како нам је искрено признао, да се ми „не бисмо сладили“, одлучио је да сам „пошаље к врагу“ све што има. . . Почео је са ракијом. Полупао је двије огромне бачве, просуо неколико хиљада литара. Ипак, било му је жао своје муке и рекао је себи: „Па ваљда они ипак нијесу такви, неће све уништити“. И престао је да сам уништава, очекујући наш долазак да би се увјерио дали су четници говорили истину или не. Сав тај процес „преобраћања“, кад би се тако могао назвати, одвијао се некако видљиво, пред нама као живим свједоцима. На крају, понудио је да читаву једну чету храни три дана. Био је имућан. . . Зар нијесмо сви ми доживјели стотине па и више оваквих или сличних сусрета, таквих „преобраћања“, излива љубави или мржње према нама, осјећање радости или страха у тим сусретима? И зар би било нарочито тешко оживјети те слике и та сјећања? Ја сам увјерен да не би. . .

О моралу наших бораца, о њиховој хладнокрвности у најтежим ситуацијама, могле би се написати читаве књиге. Навешћу само један примјер такве хладнокрвности. Крајем августа 1942 II батаљон Прве пролетерске бригаде водио је око Аржана у Далмацији тешке борбе са јаком италијанском формацијом. Наше чете, уз помоћ мањих далматинских јединица, биле су консолидовале положаје изнад самог Аржана, спремајући се да у погодном тренутку пређу у противнапад. Италијанска авијација непрекидно је тукла по нама. И артиљерија нам није дала да очи отворимо. На истуреним положајима у току дана налазила су се аутоматска оруђа, а ми смо, непосредно иза једне главичице, лежали у неком кромпиришту. Око подне, у жеку највеће жеге, наишла је нова партија „Савоја“, читава једна ескадрила, и почела

да по нама просипа бомбе, чија се експлозија мијешала са експлозијом топовских граната. Непрестано је јечало. Међу нама је био један друг који је „мрзио“ авионе, просто је, како је говорио, „осјећао одвратност“ према бомбама. . . Лежали смо потрбушке, ивицом кромпиришта, када је налетјела нова серија бомби. Један друг, који се налазио у непосредној близини овога борца, дохватио је у том тренутку овећи камен и бацно га на његова леђа. Ударац је био прилично јак. Друг је јаукнуо и викнуо:

— Другови, помозите, рањен сам!

Ми смо подигли главе, утврдили о чему се ради, погледали се и ћутали. . . Један друг му је пришао и заједно са њим почео да тражи „рану“. Најзад нијесмо могли да се уздржимо, праснули смо сви у смијех. А он је, на своје запрепашћење, тек тада схватио да је на његов рачун изведена шала. Наравно, било је касније и псовки и пријетња, али се све добро свршило. Мислим да је овакав примјер, а има их сличних више, довољан да покаже како су наши борци, и у најтежим ситуацијама, били у стању да сачувају хладнокрвност и да се — шале. Зар то није доказ високог морала нашег борца и нашег човјека уопште? Мислим да је и ово саставни дио наше борбе, који се не смије заборавити.

Све ове примјере навео сам без неког нарочитог избора, с намјером да кроз њих покажем колико је богата ризница из које се може црпсти материја за једну потпунију обраду великог подухвата који су извршили наши народи у периоду од 1941 до 1945 године.

На почетку чланка истакао сам да је много учињено на прикупљању грађе из Ослободилачког рата и Револуције, али има прилично материјала сакупљеног на овај начин који ће морати да се одбаци, јер је сувише субјективан. Слажем се са тим да улогу сваког учесника у борби треба довољно истаћи, али је за историју ипак много важније да се сакупе слике, сјећања, утисци, догађаји који говоре о тој борби, који у суштини претстављају пресјек унутрашњих збивања. Исто тако било би погрешно да се догађаји и збивања, односи и доживљаји са данашњег аспекта уљепшавају, јер не би претстављало праву слику наше борбе. Ово би уствари значило фалсификовање наше историје.

Има више другова који могу да пишу. Њих треба потсјећати на њихове обавезе, бити стално у контакту са њима, и вјерујем да ће ово уродити плодом.

Међутим, има међу преживјелим учесницима велик број оних који не могу или нерадо пишу. Требало би наћи начина да се они чују и да се њихова казивања забиљеже.

Све је ово и за једне и друге извјестан напор, али свакако кудикамо лакши од напора које смо годинама подносили као учесници у борби. Наша борба и наша искуства припадају свим нашим народима, па смо тим више обавезни да све то на овај начин кажемо.